

Ženklas šiuolaikinės lingvistikos problemų lauke

Axel Holvoet

Vilniaus universitetas, Baltijos kalbų ir kultūrų institutas
axel.holvoet@ff.vu.lt

Anotacija. Saussure'o dvipusio kalbinio ženklo idėja turėjo fundamentinę reikšmę tiek semiotikos, tiek moderniosios lingvistikos raidai. Šioje apžvalgoje dėmesys sutelkiamas į ženklo interpretacijos evoliuciją XX a. lingvistikoje. Saussure'o ženklo teorijos implikacijos buvo įvairiapusiškai apmąstytos Prahos ir Kopenhagos struktūralistų darbuose, bet ją visiškai užgožė moduliarinė kalbos struktūros samprata Noamo Chomsky'o generatyvinėje gramatikoje. Po standartinės generatyvinės gramatikos dominavimo laikotarpio įsteigtose lingvistinėse mokyklose – kognityvinėje kalbotyroje ir konstrukcinėje gramatikoje – Saussure'o ženklo samprata buvo reabilituota ir aiškiau suvokiama definicinė šios sampratos reikšmė grynai lingvistiniams kalbos tyrimams, savo prielaidomis ir tikslais besiskiriantiems nuo kalbos filosofijos bei formaliosios semantikos. Straipsnyje apžvelgiamos naujesnėje lingvistikoje dėmesio sulaukusios ženklo teorijos problemos, tokios kaip kalboje užkoduotų ir kontekstinių reikšmės elementų skyrimas, polisemijos iššūkis, sutartinio ženklo tvėrmė diachroninių procesų tėkmėje, formalių ir substancinių (eminių ir etinių) reikšmių apibrėžimų santykis, ir pan.

Reikšminiai žodžiai: Saussure'as, kalbinis ženklas, lingvistinė semantika, struktūralizmas, kognityvinė lingvistika, konstrukcijų gramatika.

The Saussurean sign and its Place in Contemporary Linguistic Theory

Summary. The article overviews the vicissitudes of the Saussurean notion of the two-sided linguistic sign in 20th-century linguistics. After having held

Received: 01/12/2019. Accepted: 14/03/2020

Copyright © 2020 Axel Holvoet. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

centre stage for several decades in the Praguian and Copenhagen traditions of structuralism, this notion was sidelined if not rejected in the modular architecture of mainstream Generative Grammar, but has since been vindicated in the most influential linguistic schools to emerge in the wake of, and in reaction to, the Chomskyan revolution, viz. Cognitive Grammar and Construction Grammar. While the Saussurean theory of the linguistic sign may be claimed to be of foundational importance for the properly linguistic study of language, it was left for de Saussure's successors to explore the implications and antinomies of the two-sided sign model. The article discusses a number of problems for the theory of the sign, such as the division between linguistically encoded and contextual meaning, the challenge of polysemy, the fluidity of the conventionalized linguistic sign in the continuous flow of diachronic processes, the Hjelmslevian dichotomy of semantic form and semantic substance, the place of syntax in a theory of the sign, etc.

Keywords: Saussure, linguistic sign, linguistic semantics, structuralism, cognitive grammar, construction grammar.

1. Ženklo paradoksas

Daugiau nei šimtas metų praėjo nuo to momento, kai pasirodė pomirtinis Saussure'o *opus magnum*, kuriame buvo paskelbta dvipusio kalbinio ženklo teorija. Saussure'o *Bendrosios kalbotyros kursas* turėjo pakloti pamatus bendresnei mokslo sričiai – ženklų mokslui, arba semiologijai, kurios dalimi turėjo tapti kalbotyra, ligi tol funkcionavusi kaip istorinis mokslas (istorinė gramatika, istorinė lingvistika). Tenka konstatuoti, kad ši programa liko neįgyvendinta: lingvistika ir semiotika tebeplėtojamos kaip autonomiškos, nors kartkartėmis ir sąveikaujančios mokslo šakos. Tai iš dalies lėmė Chomsky's, įtaigiai pabrėžęs žmogaus kalbos unikalumą lyginant su kitomis ženklų sistemomis, iš dalies – ir vien techninės problemos, kurias kelia kalbos struktūros, apimančios fonologinį, morfologinį, sintaksinį, semantinį ir pragmatinį lygmenis, kompleksiskumas. Šiame tekste kalbėsiu tik apie lemiamą Saussure'o ženklų teorijos reikšmę lingvistikai. Manau, kad ši teorija geriausiai apibrėžia lingvistikos esmę, todėl ji nepaisant vis naujų teorinių iššūkių išlieka aktuali ir šiandien.

Šiuolaikinės lingvistikos raida prasideda paradoksu. Tradicinis ženklų apibrėžimas – *aliquid stat pro aliquo* (kas nors vietoj ko nors): matome *A* ir galvojame apie *B*, nes *A* kaip ženklas atstoja *B*, bet *B* nėra *A* dalis. Šią sampratą Saussure'as keičia paradoksaliu apibrėžimu, pagal kurį ženklų denotatas (juo žymimas dalykas) įeina į patį ženklą kaip jo signifikatas. Kadangi kalbos ženklas yra arbitralus, t. y. nemotyvuotas, ženklų ir denotatų ryšys gamtoje neegzistuoja, vadinasi, jis turi egzistuoti kalbos sistemoje. Signifikantas ir signifikatas yra tarsi dvi vienos monetos pusės. Tokį Saussure'o apibrėžimą kalbos filosofai ne kartą yra vertinę su pašaipą, bet šis sarkazmas pasirodo nepagrįstas, jeigu suvokiame, kad kalbos filosofijos ir lingvistikos tikslai – skirtingi. Kalbos bei kalbinių pasakymų santykis su tikrove nėra kalbotyros objektas, ir pasakymų analizė atsižvelgiant tik į tiesos sąlygas iš esmės nėra lingvistinė. Jeigu lingvistiką apibrėžiame kaip natūraliųjų (žodinių arba gestų) kalbų tyrimų sritį, negalime atsiriboti nuo kalbančiojo, kaip konceptualizuotojo, ir nuo konceptualiųjų struktūrų, tarpininkaujančių tarp kalbos ir nekalbinės tikrovės. Kiekvieno kalbinio ženklų vartojimas – tai kategorizavimo aktas, nes dauguma mūsų vartojamų ženklų, kad ir gamtinės ar buitinės aplinkos esinius žyminčios leksemos (*krūmas, gyvūnas, puodelis, miestas...*), nurodo klases, kurių ribos nėra objektyviai duotos, bet perteikia mūsų kategorinius konceptus. Apie kategorizavimą ir jo ypatumus, kaip esminį natūraliųjų kalbų bruožą, kalbėsime toliau. Formalioji semantika, kuri remiasi prielaida, kad tarp natūraliųjų kalbų ir dirbtinių loginių-matematinių kalbų nėra principinio skirtumo, dažnai teikia naudingų išvalgų ir paskatų natūraliųjų kalbų semantikos tyrimams, bent jau tose kalbos struktūros srityse, kurios lengviau pasiduoda formaliai loginei analizei, kaip antai diskurso esinių referencijos koordinavimas, denotatų (daiktų ir procesų) kvantifikacijos sfera, laiko tėkmės konceptualizavimas, priežastiniai įvykių sekos ryšiai ir pan. (Tos natūraliųjų kalbų semantikos sritys, kurioms tirti formalioji semantika neturi tinkamų įrankių, lieka ir veikiausiai liks jos nepaliestos). Tačiau savo prielaidomis ir tikslais formalioji semantika ryškiai skiriasi nuo Saussure'o

tradiciją tęsiančių lingvistų siekių. Atsižvelgiant į kalbos vartotojo, kaip konceptualizuotojo, vaidmenį, sunku atsisakyti minties, kad kalba visų pirma atspindi konceptualiąsias struktūras, kurios savo ruožtu kompleksiniais ryšiais siejasi su užkalbine tikrove. Kalbinio signifikanto (akustinio, vizualiojo ar kitokio) sąsaja su konceptualiosios struktūros elementais yra tikrasis lingvistinės analizės objektas, ir šią sąsają esame įpratę vadinti ženklu, nors tokia samprata gali nukrypti nuo bendroje kalbinėje vartosenoje įprastos ženklo sampratos, kuri vis dar remiasi principu *aliquid stat pro aliquo*. Manau, kad lingvistui, kaip natūraliųjų kalbų ir jų universalijų (universalijų jų struktūros ypatybių) tyrėjui, Saussure'o apibrėžimas yra fundamentalus: tai ne tik ženklo, bet ir visos tyrimų srities apibrėžimas. Greimas fundamentinę dvipusio kalbinio ženklo idėjos reikšmę suvokia net bendriau, 1956 m. straipsnyje apie išliekamą Saussure'o minties aktualumą išskeldamas ją kaip humanitarinių mokslų epistemologinį postulatą.

2. Saussure'o mąstymo paveldėtojai

Europos struktūralizmas, plėtojamas Prahos ir Kopenhagos struktūralizmo mokyklų, suvokė save kaip Saussure'o mąstymo paveldėtoją ir tęsėją. Jam teko užduotis iki galo permąstyti Saussure'o ženklo sampratos teorines ir praktines pasekmes.

Kalbos ženklo, kaip akustinio arba vizualinio signifikanto, abipusės sąsajos su konceptuali turiniu samprata perša tos sąsajos unikalumo prielaidą, o tai sunkiai suderinama su didele konkretaus ženklo vartosenos įvairove. Vienas ryškiausių natūraliųjų kalbų semantikos bruožų – tai iš karto į akis krintanti kalbos vienetų polisemija: žodynuose (išskyrus mokslinę terminiją) reta leksemų, kurioms leksikografaai priskirtų tik vieną reikšmę, panašiai ir gramatikos vardija ištus sąrašus gramatinių žymiklių funkcijų ar gramatinių reikšmių (pvz., subjekto kilmininkas, objekto kilmininkas, neapibrėžto kiekio kilmininkas...). Vienas ir tas pats kalbos ženklas, tarkime, prielinksnis *ant*, turi kartais nežymiai, kartais ryškiai besiskiriančias reikšmes skirtinguose kontekstuose

(plg. *gulėti ant stalo, kaboti ant plauko, pykti ant ko*), jau nekalbant apie nenorminius *važiuoti ant kapų, parvažiuoti ant Kalėdų*. Kaip šią problemą spręsimė, priklauso nuo to, kokį statusą priskiriame kalbėjimui. Saussure'as kalbėjimo svarbos neneigia, tačiau pirminiu lingvistinių svarstymų objektu laiko kalbą, kaip sutartinių ženklų sistemą, kurią, be abejo, tenka lokalizuoti kalbančiųjų smegenyse, o ne išorinėje visuomenės komunikacijos (diskurso) erdvėje, nes kalbinę komunikaciją pirmiausia įgalina šios sistemos funkcionavimas kalbinės bendruomenės narių galvose. Tai verčia griežtai atriboti kalbėjimą (*parole*) nuo kalbos sistemos (*langue*), ir sisteminės (žodynines) reikšmes skirti nuo vartosenoje pasirodančių kontekstinių ženklo interpretacijos elementų. Galima įsivaizduoti, pavyzdžiui, kad daiktavardis *koja* teturi tik vieną reikšmę ir žmogaus (gyvūno) ar stalo kojų skirtumai neįeina į kalbinę reikšmę, o yra konkrečiose situacijose atliekamos interpretacijos elementai.

Šiuo keliu eina iškilusis Prahos mokyklos atstovas Romanas Jakobsonas, kuris siūlo kalbos analizėje operuoti *invarianto* sąvoka. Skirtingi kalbos ženklo vartojimo būdai esą nulemti konteksto, vartojimo situacijos, bet juose visuose turįs slypėti bendras, vienijantis požymis. Tai išplaukia iš klasikinio, aristoteliško kategorizavimo modelio, kai kategorijos narių atributai skirstomi į esminius (lemiančius priklausymą kategorijai) ir neesminius (*accidentia*). Esminiams atributams galima prilyginti visiems vartojimo atvejams bendrus reikšmės elementus, kuriuos galima priskirti kalbinei sistemai. Toks samprotavimas suponuoja kalbos vienetų monosemiją: už regimos jų reikšmių ir vartojimo būdų įvairovės slypi bendroji kalbinė reikšmė, Jakobsono vadinama *Gesamtbedeutung* (bendraja reikšme). Pačiam samprotavimui nieko negalima prikišti, jeigu tarsime, kad natūraliosioms kalboms, panašiai kaip ir moksliniam mąstymui, būdingas aristoteliškas kategorizavimo būdas. Šią prielaidą kvestionavo kognityvinė lingvistika, apie kurią kalbėsime vėliau. Be to, bendrosios reikšmės (*general meaning*) terminas atskleidžia dar vieną šio analizės metodo ypatumą. „Bendras“ čia gali reikšti ne tik „toks (reikšmės elementas), kokį turi visi kategorijos nariai“, bet ir „nekonkretus, netikslus“. Jakobsonas

turėjo omeny pirmąją reikšmę, bet šių dviejų „bendrumo“ aspektų negalima aiškiai atskirti. Apibendrinimai paprastai turi savo kainą, ir ne vienas tyrėjas atkreipė dėmesį, kad struktūralistinėje mokykloje siūlomi kalbinių kategorijų invariantai yra tokie abstraktūs ir neapibrėžti, kad juos sunku pritaikyti praktiškai. Antai Jakobsonas rusų kalbos įvykio veiksmo veiksmažodžių invariantą apibrėžia kaip „absoliučios veiksmo ribos pasiekimą“, o imperatyvo invariantą – kaip „savavališko veiksmo“ modalumą. Tokie apibrėžimai gali būti intuityviai įtaigūs, bet sunkiai verifikuojami. Įvertinimas, ar konkrečiu atveju toks invariantas yra realizuotas, yra gana subjektyvus, o mokslo teiginiai vertinami pagal tai, kiek jie gali būti verifikuojami arba falsifikuojami (Popperio prasme).

Kitą Saussure'o ženklo sampratos pasekmę išryškino Kopenhagos mokyklos atstovas Louisas Hjelmslevas. Jeigu, tarkime, lietuvių kalboje tas pats kalbos ženklas – prielinksnis *ant* – taikomas konstrukcijose *ant* stalo ir *ant* kabliuko, o vokiečių kalboje vartojami du skirtingi prielinksniai – *auf dem Tisch*, bet *an dem Haken*, ar galima teigti, kad lietuvių *ant* ir vokiečių *an* turi tą pačią reikšmę? Viena vertus, taip, nes abu prielinksniai žymi tą patį erdvinės situacijos tipą, vadinasi, tą pačią erdvinę konceptualizaciją. Bet, kita vertus, ne, nes lietuvių *ant* apima ir daikto lokalizaciją ant horizontalaus paviršiaus, taigi kalbinės reikšmės sutapti negali. Šias skirtingas termino „reikšmė“ sampratas Hjelmslevas formuluoja kaip *reikšmės formos* ir *reikšmės substancijos* skirtumą. Skirtingų kalbų vartotojams (jeigu atsiribosime nuo tam tikrų kultūrinių skirtumų) daugmaž bendri konceptiniai turiniai, susiję su panašia žmogaus gyvenimo patirtimi, sudaro bendrą reikšmių pamatą. Tačiau be kalbos ši reikšmės substancija yra tarsi amorfinė masė, kurią savaip organizuoja, kategorizuoja, sukarpo atskiros kalbinės sistemos. Vadinasi, daugmaž bendrai reikšminei substancijai kalbos suteikia skirtingą kalbinę formą. Ši svarbų „formos“ ir „substancijos“ skyrimą perteikia ypač antropologijoje išpopuliarinti, bet galiausiai lingvistinė kilmę žymintys „eminiai“ ir „etiniai“ apibrėžimai (konkrečiai šie terminai remiasi garsinę formą ir garsinę substanciją žyminčiais terminais *foneminis* ir *fonetinis*, bet mūsų svarstymų kontekste

esminė yra analogija su reikšmės forma ir substancija). Skirti reikšmės formą ir substanciją tapo ypač aktualu paskutiniuoju XX a. dešimtmečiu, plėtojantis tipologiniams reikšmės tyrimams, kuriuose substanciniai atskaitos taškai yra būtini lyginant skirtingų kalbų „reikšmės formas“.

Struktūralistai tyrė skirtingų tipų kalbos ženklus, tiek sutampančius su žodžiais, tiek su morfemomis, galinčiomis būti mažesnėmis už žodį. Ne tik žodis, bet ir galūnė yra arba gali būti kalbos ženklas. Struktūralistinei analizei geresnis tyrimų objektas nei leksinės yra gramatinės morfemos, nes jos sudaro uždaras klases, kuriose sisteminės priešpriešas lengviau nustatyti ir suformuluoti negu atvirose leksinėse klasėse. O priešpriešos, anot struktūralistų, yra tai, kas leidžia tiksliai suformuluoti kalbos ženklo funkciją, turint omeny, kad kalba, pagal Antoine'o Meillet apibrėžimą, tai ženklų sistema, kur viskas susiję. Šiuo požiūriu klasikinė būtų Jakobsono atlikta rusų kalbos linksnių sistemos analizė, kai linksnių reikšmės išskaidomos į elementarių diferencinių požymių samplaikas, o tai leidžia kiekvieną linksnį apibūdinti kaip įtrauktą į skirtingais požymiais pagrįstas priešpriešas su visais kitais linksniais, pvz., kilmininkas priešinamas su galininku pagal požymį [\pm kvantifikacija] (plg. *išgėrė arbatos* : *išgėrė arbatą*), įnagininkas – su galininku pagal požymį [\pm periferiškumas] (plg. *metė akmenį* : *metė akmeniui*) ir t.t.

3. Ženklų algebra

Struktūralistinėje literatūroje liko neišspręstas klausimas, ar ženklų funkcija būdinga visiems kalbos struktūros lygmenims, įskaitant sintaksę, mat pats Saussure'as sintaksinio ženklo problemos niekur nekėlė. Sintaksės statusas kalboje, kaip ženklų sistemoje, nėra aiškus. Ar sintaksė tėra kalbinių ženklų kombinavimo taisyklių rinkinys, ar taip pat ženklų funkciją turintis kalbinės sistemos lygmuo? Struktūralistinio mąstymo kontekste gal galėjo atrodyti logiška, kad ir sintaksė turi atlikti ženklų funkciją, tačiau struktūralizmo išplėtoti sintaksės modeliai – Leonardo Bloomfieldo frazinės struktūros sintaksė ir Lucieno Tesnière'o priklausomybių

sintaksė – veikiau primena reikšmės neturinčias kombinavimo taisyklių sistemas.

Lingvistinės minties raida lėmė, kad būtent ši kombinavimo taisyklių sistema 6-ujuo XX a. dešimtmėčiu pateko į lingvistų dėmesio centrą. Generatyvinės gramatikos kūrėjas Noamas Avramas Chomsky' s domėjosi tuo, ką Saussure' as vadino *langue* – kalbančiojo smegenyse funkcionuojančia kalbine sistema. Chomsky' s ją pavadino kalbine kompetencija ir, skirtingai nuo Saussure' o, iškėlė klausimą, kaip kalbantysis ją įgyja vaikystėje, turint omeny, kad tėvų kalba vaikui tiesiogiai nėra prieinama, o vaikas savo kalbą pats turi susikonstruoti remdamasis tuo, ką girdi aplink. Chomsky' s šiuo klausimu laikėsi racionalistinės pozicijos ir iškėlė prielaidą, kad fundamentiniai kalbos struktūros principai turi būti įgimti, ir tai vaikui leidžia labai greitai ir sėkmingai įsisavinti kalbą remiantis gana ribota įvestimi. Šie principai, pasak Chomsky' o, veikiausiai yra sintaksinės struktūros principai, nes sintaksę redukuoti iki kelių bendrų struktūros principų atrodo lengviau nei turtingas ir sudėtingas konceptualiausias struktūras. Reikšmės perteikiant tarpininkaujanti, bet reikšmės savyje neturinti sintaksė liko dėmesio centre per visą generatyvinės gramatikos klestėjimo ir dominavimo laikotarpį. Kalbos įgimtumo prielaida piršo autonominio sintaksinio modulio (komponento) idėją. Sintaksės autonomija semantikos atžvilgiu lėmė generatyvinei filosofijai būdingą *moduliarinę* kalbos struktūros sampratą, kuri ilgesniam laikui užgožė kalbos, kaip ženklų sistemos, idėją. Mat kalbos modelyje, kuriame sintaksinės struktūros perteikia ir koduoja mąstymo struktūras (pvz., predikacijos, atribucijos ir panašias konceptualias operacijas), sintaksė įgyja tokią pat ženklų funkciją, kaip ir leksinės bei gramatinės morfemos. Prie tokios sampratos artėjo 8-ąjį dešimtmetį paplitusi generatyvinė semantika – generatyvinės gramatikos atmaina, kurioje paviršinė sintaksinė struktūra išvedama iš semantinio pobūdžio giluminės struktūros. Generatyvinė semantika nesulaukė bendro generatyvistų (ypač didžiausio jų autoriteto Chomsky' o) pritarimo ir peržengė „generatyvinės mokyklos“ ribas, paskatindama atsirasti konkuruojančius lingvistinius modelius, visų pirma – kognityvinę

lingvistiką ir konstrukcijų gramatiką. Nors naujausia generatyvinės gramatikos atmaina, vadinamoji minimalistinė programa, grįžta prie kai kurių generatyvinės semantikos idėjų, beveik per visą savo istoriją „ortodoksinė“ generatyvinė gramatika laikėsi „interpretacinės“ semantikos prielaidos: į autonominės sintaksės sugeneruotas struktūras keliamos leksemos (tai vadinamasis „leksemų įtraukimas“ (*lexical insertion*)), o to sukėlimo rezultatai interpretuoja semantinis gramatikos komponentas. Tarkime, autonominės sintaksės taisyklės sugeneruoja struktūrą [_SNP [_{VP} V NP]] (kai S yra sakinys, NP – daiktavardinė frazė, V – veiksmažodis, o VP – veiksmažodinė frazė): į šią struktūrą įkėlė leksemas *vaikai, žaisti, futbolas* gauname semantiškai interpretuojamą sakinį *Vaikai žaidžia futbolą*. Turint omeny, kad žmogui būdingas kompleksinis abstraktus mąstymas suponuoja gana sudėtingų konceptualių struktūrų kūrimą iš elementarių konceptų, o šiam procesui būtinos konceptų jungimo taisyklės, peršasi išvada, kad būtent iš dalies įgimta autonominė sintaksė yra ne ženklų sistemos dalis, o ženklų algebra, kuri įgalina kompleksinį ir abstraktų mąstymą.

Nors leksinio ženklo sąvoka generatyvinėje tradicijoje niekada nebuvo aiškiai ir griežtai paneigta, pastebima tendencija ją nuskurdinti kuo daugiau jos turinio perkeltiant į autonominių sintaksinį komponentą. Tokią tendenciją ryškiausiai atspindi minimalistinėje programoje plėtojama „žodžių šaknų“ idėja. Ją galima suformuluoti taip: konceptualusis kalbos komponentas yra nestruktūruotas, tai tarsi neapibrėžta konceptuali žaliava, iš kurios tik sintaksė padaro visavertę kalbinę struktūrą, paprastai siejamą su leksema, su atitinkama kategorija (daiktavardis, veiksmažodis, būdvardis), su gramatinėmis savybėmis (pvz., tranzityvumas, veikslas), su semantine ir sintaksine argumentų struktūra. Mintis, kad kalba suteikia struktūrą neorganizuotai konceptualiai (šaknų) masei, primena Hjelmlevo „reikšmės substancijos“ idėją. Tačiau pagal minimalistinę programą jai kalbinę formą suteikia ne kalbinis ženklas, o sintaksė. „Šaknų“ terminas remiasi etimologijoje rekonstruojamų žodžių šaknų idėja, kai, pvz., veiksmažodžiai *laužyti/*

lūžti, daiktavardis *laužymas/lūžis* ir būdvardis (tiksliau, dalyvis) *laužtas/lūžęs* išvedami iš šaknies LAUŽ-/LŪŽ-. Kadangi leksema turi minėtąsias kategorines ir gramatines savybes, peršasi išvada, kad leksema turi savo vidinę sintaksinę struktūrą (tai vadinamoji „nanosintaksė“).

„Šaknų“ idėja gali būti gerai suprasta tik svarstymų apie unikalios žmogaus kalbinius gebėjimus kontekste. Daroma prielaida, kad žmonėms ir labiau išsivysčiusiems gyvūnams (primatams) galėtų būti bendri tam tikri nestruktūruoti konceptai, o specifiskai žmogiškas kalbinių gebėjimų komponentas esąs sintaksinis. Ši mintis gal ir nėra itin kontroversiška, bet reikia atkreipti dėmesį, kad „sintaksės“ sąvoka yra šiek tiek dviprasė. Ją galima suprasti kaip kalbinę sintaksę, formuluojamą tokiomis kategorijomis kaip „daiktavardinė frazė“, „sudėtinis sujungiamasis sakiny“ ir pan., tačiau šį terminą galima pritaikyti ir kitokio pobūdžio konceptų algebrai, kuri būtų formuluojama kitokiomis kategorijomis. Pavyzdžiui, Ronaldo Langackerio kognityvinėje gramatikoje kalbama apie konceptų integravimo mechanizmus, kuriuos reprezentuoja kalbinė (frazinės struktūros kategorijomis formuluojama) sintaksė, nebūdama jiems tapati. Panašiai Ray'us Jackendoffas kalba apie „paralelinę architektūrą“, turėdamas omeny, kad konceptualiosios struktūros (konceptų kombinatorika) ir kalbinės sintaksės struktūros yra lygiagrečios, bet netapačios, ir kiekvienas lygmuo turi tam tikrą autonomiją. „Sudėtiniai“ konceptai, tokie kaip *bėgikas*, *miestietis*, *skaitmeninimas* ir pan., atsiranda iš konceptų integracijos, bet nebūtinai turi „vidinę sintaksę“ tiesiogine prasme, kaip teigiama „šaknų teorijoje“, ir leksika gali turėti savo vidinius resursus. Svarstymų apie kalbinį ženklą kontekste svarbu pažymėti, kad „šaknų“ teorija yra tarsi kraštutinė generatyvinės logikos atmaina, kur dar labiau išryškėja gramatinio ir leksinio (konceptualaus) komponento atskirumas, o pastarasis toliau redukuojamas iki neorganizuotos konceptualios žaliavos. Tai kraštutinis kalbinio ženklo redukavimas.

4. Žodžiai ir taisyklės

Reakciją į moduliarinę kalbos sandaros koncepciją ir grįžimą prie ženklų turėjo paskatinti generatyvinės gramatikos neadekvatumai. Mat generatyvinės gramatikos modelis, kai konceptualiosios struktūros vienetams atstovaujantioms leksemoms keliamos ir sintaksinės struktūros ir to sukėlimo rezultatas turi būti interpretuojamas semantiniame modulyje, gali funkcionuoti tik su sąlyga, kad reikšmės yra kompozicinės. Pagal kompozicionalumo principą didesnių kalbinių vienetų – sakinių – reikšmės yra numatomos ir gali būti išvedamos iš mažesnių vienetų – žodžių – reikšmių taikant įprastas sintaksines kombinatorikos taisykles. Aišku, esama visiems gerai žinomų išimčių – tai vadinamosios idiomos. Žodžių junginio *sukti galvą* – „intensyviai mąstyti, svarstyti“ – reikšmė nėra numatoma iš atskirų šių junginių sudarančių žodžių reikšmių. Būtent todėl šį junginį vadiname idioma ir žodynuose pateikiame jį su atitinkamu reikšmės apibrėžimu. Nors sintaksiškai žiūrint *sukti galvą* yra junginys, traktuojame jį kaip leksemą, turinčią vien sutartinę reikšmę, t. y. kaip daugžodinę leksemą. Žodynuose ši idioma turėtų būti pateikta kaip atskira ir tik dėl grynai praktinių priežasčių paprastai įrašoma prie daiktavardžio *galva* arba prie veiksmazodžio *sukti*. Tokias idiomias, kaip *sukti galvą*, galima laikyti išimtimis, patvirtinančiomis bendrą taisyklę: surašius leksemas ir idiomias, visa kita turėtų būti numatoma taikant sintaksines taisykles ir interpretuojant semantiniame modulyje.

Generatyviniame kalbos sandaros modelyje leksika ir gramatika yra griežtai atskirtos, kiekviena atlieka savo funkcijas ir sąveikauja pagal tobulos ekonomijos principą. Tačiau nuo 9-tojo XX a. dešimtmečio Charles'as Fillmore'as ir jo kolegos ėmė įrodinėti, kad šis modelis neveikia. Kaip, pavyzdžiui, paaiškinti pasakymo *tokiems tai aiškink neaiškines* („tokiems žmonėms aiškinti neprasminga“) reikšmę? Gramatinė kompetencija, apimanti būtojo laiko veikiamosios rūšies dalyvio funkcijų žinojimą, šiuo atveju nepakankama. Norint iš atskirų sudedamųjų dalių sukonstruoti viso pasakymo reikšmę, reikėtų sukurti tik šiam pasakymo tipui taikomą sintaksinę taisyklę,

kas atrodo visai neekonomiška. Galima teigti, kad šis pasakymas – idiomą, bet netipinę, nes neturi pastovaus leksinio turinio (pagal tą patį modelį galima pasakyti *valyk nevalęs, nešiok nenešiojęs* ir t. t.), tad žodyne nerastume tinkamos vietos, kur ją pateikti. Problema ta, kad pasakymas *aiškink neaiškines* yra leksinis tuo, kad bendra jo reikšmė nenumatoma remiantis sudedamųjų dalių reikšmėmis, ir gramatinis (sintaksinis) tuo, kad į atitinkamas jo pozicijas galima įkelti bet kokį veiksmažodį ir gauti panašią reikšmę – tai produktyvus modelis. Ir šis pavyzdys nėra pavienis: panašiai veikia ir tokie pasakymai kaip *ir nepasisiek tu man taip* (tikrai ne pageidavimas, kad nepasisiektų), arba *ėmė ir prapuolė* (bet ką būtent paėmė?) ir pan. Tokių pavyzdžių bet kurioje natūraliojoje kalboje apstu, tad Fillmore'as ir kiti tyrėjai priėjo prie išvados, jog griežto skyrimo tarp leksikos ir gramatikos nėra, todėl generatyvistinė „žodžių ir taisyklių“ paradigma neveikia. Veikiau galima kalbėti apie produktyvumo ir reguliarumo skalę, kurios viename gale yra abstrakčios gramatinės struktūros (konstrukcijos), o kitame – specifinės reikšmės leksikos vienetai ar idiomos.

5. Kelias atgal prie ženklo

Fillmore'o įžvalga griaua moduliarinę kalbos sandaros sampratą ir skatina grįžti prie centrinio ženklo vaidmens kalbos sistemoje. Kalbos ženklas reabilituojamas per *konstrukcijos* sąvoką. Lingvistikoje ji nėra visai nauja: ir senovės laikus menanti gramatinė tradicija pripažįsta konstrukcijas tais atvejais, kai koks nors ypatingas sintaksinės struktūros fragmentas siejamas su jam būdinga reikšme. Lietuvių kalbos gramatikoje kalbama, pavyzdžiui, apie absoliutinio naudininko konstrukciją (*esant reikalui, saulei nusileidus*). Kai tokios konstrukcijos reikšmė tampa ypač sunkiai prognozuojama, kalbama apie konstrukcinę idiomą, pvz., *aiškink neaiškines*. Prielaida, kad tam tikrą sintaksinės struktūros fragmentą galima sieti su tam tikra apibendrinta (gramatine) reikšme, kurios negalima išvesti iš sudedamųjų dalių reikšmių, verčia šį sintaksės fragmentą interpretuoti kaip kalbinį ženklą. Jis atitinka Saussure'o ženklo sampratą tuo po-

žiūriu, kad tai – kalbos sistemoje susiformavusi tam tikro kalbinės formos fragmento sąsaja su tam tikra kalbine reikšme. Tačiau tai, kad šiuo atveju signifikantas yra sintaksinis konstruktas, padeda mums suvokti, jog Saussure'o dvipusis kalbinis ženklas buvęs tam tikras supaprastinimas: iš tiesų į ženklo struktūrą gali būti įtraukta ir morfologinė informacija (pvz., į konstrukcinę idiomą *aiškink neaiškines* kaip atpažinimo požymiai dar įeina imperatyvo (liepiamosios nuosakos) forma bei dalyvinė forma). Substancinė (pastovią leksinę substanciją turinti) idioma *sukti galvą* be sintaksinės struktūros (veiksmažodinis junginys su tiesioginiu papildiniu) turi dar ir fonologinę realizaciją, vadinasi, į jos struktūrą įeina ir fonologinis lygmuo. Naujai suvoktas dvipusis Saussure'o ženklas virsta daugiasluoksniu dariniu, jungiančiu skirtingus kalbinės struktūros lygmenis – fonologiją, morfologiją, sintaksę, semantiką, o kartais ir pragmatinius, stilistinius požymius.

Taip suvokiamos konstrukcijos sudaro vadinamosios konstrukcijų gramatikos (*Construction Grammar*) pagrindą. Šiame lingvistiniame modelyje konstrukcija laikoma pagrindiniu kalbos struktūros organizaciniu principu. Konkretios kalbos gramatika – tai joje vartojamų konstrukcijų rinkinys. Leksema – tai irgi konstrukcija (pavyzdžiui, leksema *pirkti* turi savo fonologinę realizaciją, morfologinius požymius, sintaksines savybes (sintaksinį junglumą) ir savo semantiką). Leksinėms konstrukcijoms artimos substancinės idiomos (pvz., *dėti į akį*); nuo leksinio poliaus labiau nutolsta leksinės (todėl taip pat ir fonologinės) substancijos neturinčios konstrukcinės idiomos (pvz., „*nors* + imperatyvas“: *nors šok pro langą, nors mirk iš juoko* ir pan.). Priešingame poliuje – visiškai produktyvios (nuolat naujus narius galinčios pritraukti ir pagal bendrus principus veikiančios) sintaksinės konstrukcijos, tokios kaip subjekto ir predikato, arba veiksmažodžio ir objekto, konstrukcijos, dėl kurių jau būtų galima kelti klausimą, ar jos atlieka ženklo, ar tik „sintaksinio cemento“ funkciją. Reikia pripažinti, kad konstrukcinis požiūris atrodo ypač įtaigus ten, kur nekompozicinis reikšmės pobūdis ryškesnis, bet tai nereiškia, kad konstrukcinė gramatika tėra „idiomų gramatika“. Veikiau galima teigti, kad ji

nuosekliausiai pritaikė Saussure'o ženklą koncepciją tokiam kalbos sandaros supratimui, kuris buvo išplėtotas dėl struktūralizmo ir generatyvizmo įnašo. Konstrukcija, suvokiama kaip visų kompleksinės kalbos sandaros lygmenų sąsajos (*interface*) elementas, yra sėkmingiausia šios ženklų teorijos aktualizacija.

Tačiau konstrukcinis požiūris į reikšmę turi savų paradoksų, kuriuos verta trumpai aptarti. Jau anksčiau buvo atkreiptas dėmesys į natūraliosiose kalbose paplitusios kalbos vienetų polisemijos problemą, kurią struktūralistai siūlė spręsti remiantis invarianto sąvoka: už regimo daugiareikšmiškumo slypi invariantinė „bendroji reikšmė“. Dažnai šią bendrąją reikšmę tenka suformuluoti labai abstrakčiai, kad būtų galima konstatuoti vienybę tarp kartais labai smarkiai besiskiriančių kokio nors kalbos vieneto reikšmių. Štai kad ir sangražos žymiklio *-si-* pavyzdys: *nu-si-prausiau po kranu* (t. y., nuprausiau pats save), *arklys spardo-si* (turbūt nespar-do savęs?!), *durys at-si-darė* (turbūt irgi neatidarė savęs), *romanas gerai skaito-si* (veikiausiai kas nors turi jį skaityti, kad ši savybė pasireikštų), ir pan. Konstrukciniame kalbos modelyje invarianto paieškos nebeatrodo tokios prasmingos, nes aiškiai matyti, kad kiekvienas sangražos žymiklio vartojimo tipas susijęs su tam tikra konstrukcija, kurią galima apibūdinti ir sintaksiškai: konstrukcija su negyvą daiktą žyminčiu veiksniu (*durys*) negali turėti griežtai sangražinės reikšmės; konstrukcijos *romanas gerai skaitosi* tinkamą semantinę interpretaciją padeda atskleisti prievaismis *gerai*, ir pan. Vadinasi, galima kalbėti apie tam tikrą konstrukcijų šeimą, kurios narius vienija bendras morfologinis požymis – sangražos žymiklis. Šio žymiklio funkciją turime kiekvienu atveju suformuluoti konstrukcijos rėmuose, kas atrodo gana įtikima. Tačiau ar esame pasirengę pripažinti, kad atsietas nuo konstrukcijų, kuriose pasirodo, žymiklis *-si-*, tradiciškai vadinamas sangražiniu, reikšmės neturi? Tokia išvada netikėta, nes suvokdami kalbą kaip ištaisai simbolinę sistemą būtume linkę suponuoti tiesioginį simbolinį ryšį tarp akustinio (ar vizualinio) signifikanto ir tam tikro koncepto, kaip tai įsivaizdavo Saussure'as. Konstrukcijų gramatika verčia šią mintį koreguoti ir kalbinius ženklus suvokti kaip geštaltus,

kurių atskiri elementai įgyja simbolinę funkciją tik būdami įtraukti į didesnę visumą. Kalboje, kaip ženklų sistemoje, svorio centras tarsi persikelia: aiškiau matyti sintaksės simbolinė funkcija, o morfologija šios funkcijos iš dalies netenka. Struktūralistų ištobulinta morfeminė analizė, kai siekiama identifikuoti ir funkciškai apibūdinti mažesnius už žodžius kalbinius ženklus (linksni, laiką ir kitas kategorijas žyminčius afiksus), dabar būtent iš ženklo teorijos perspektyvos pasirodo probleminė. Tenka pripažinti, kad didelė dalis morfologijos simbolinės funkcijos neturi, o tik atlieka vidines struktūrinės funkcijas, diferencijuodama formas, kurios funkcijas įgyja tik konstrukcijose. Reiškiniui, kai morfologiniai elementai akivaizdžiai neatlieka ženklo funkcijos, buvo sukurtas *morfomos* terminas. Pasinaudojus navikus žyminčių medicininių terminų priesaga, šiuo terminu apibūdinamas jokios išorinės funkcijos neturintis morfologinis vešlumas. Ryškiausias pavyzdys būtų fleksinės klasės – daiktavardžio linksniuotės ir veiksmažodžio asmenuotės, kurios jokių reikšmių neperteikia ir neaišku, kam kalboje apskritai reikalingos. Bet plačiau taikant šią sąvoką, morfoma būtų galima vadinti, pavyzdžiui, sangražos žymiklį *-si-*, su kuriuo siejamos tokios įvairialypės funkcijos, kad paprasčiau būtų laikyti jį semantiškai tuščiu elementu, funkcijas įgaunančiu konstrukcijose.

6. Polisemijos problema

Reikšmės siejimas su konstrukcija padeda spręsti tik gramatinės polisemijos problemą (nors ir leksines reikšmes skiriant kartais galima remtis konstrukcija, plg. *padėti ką* ir *padėti kam*). Leksinė polisemija paprastai pasireiškia panašiuose sintaksinioose kontekstuose, pvz., įvairios prielinksnio *už* reikšmės pasireiškia panašios struktūros prielinksniniuose junginiuose, nors leksiniai kontekstai įvairuoja: *sėdėjo už stalo*, *paėmė už pakarpos*, *grįšiu už valandos*. Šių reikšmių ryšiai – istorinio pobūdžio: laiko reikšmė (*už valandos*) kyla iš erdvinės reikšmės (*už kalnų*) metaforinio perkėlimo keliu. Bet Saussure'as siekė atsiriboti nuo istorijos ir suprasti, kaip kalbinis ženklas funkcionuoja sinchroninėje plotmėje. Kalbinis

ženklas, anot Saussure'o, yra arbitralus, t. y. remiasi kalbinės bendruomenės narių sutarimu. Iš tiesų šis sutarimas susiformuoja diachroniškai, bet, siekiant suprasti jį sinchroniškai, monosemijos prielaida peršasi beveik neišvengiamai, nes logiška suponuoti, kad kalbinės bendruomenės nariai sutars priskirti kiekvienam ženklui vieną reikšmę. Galima teigti, kad Saussure'as, griežtai skirdamas sinchroniją nuo diachronijos, užkirto kelią adekvaciam kalbinio ženklo funkcionavimo supratimui. Problema ta, kad semantinės raidos procesai neišvengiami, ir kad jie iš esmės yra ne kalbinės, bet conceptualios prigimties, o tai verčia iš dalies persvarstyti sutartinį ženklo statusą. Už šį suvokimą turime dėkoti kognityvinės lingvistikos atstovams.

Kognityvinė lingvistika, kuri įkvėpimo semiasi iš kognityvinės psichologijos, nuo 9-ojo XX a. dešimtmečio sėkmingai plėtojama kaip alternatyvus modelis generatyvinei ir apskritai formaliajai lingvistikai. Svarbus jos formavimosi momentas – naujas požiūris į kalbinį kategorizavimą, kai buvo suvokta, kad natūraliosiose kalbose funkcionuojančios kategorijos remiasi ne aristotelišku esminių ir neesminių požymių skyrimu, o prototipo principu. Kategorijos centrą sudaro tipiškiausias kategorijos atstovas, jos prototipas, paprastai turintis daugiausiai su kategorija siejamų atributų, o jos periferiją – nuo prototipo daugiau ar mažiau nutolstantys kategorijos nariai. Invariantinio požiūrio šiame modelyje atsisakoma pripažįstant, kad ribos tarp kategorijų natūraliosiose kalbose būna neryškios. Pavyzdžiui, remiantis gamtos mokslų pateikiamu apibrėžimu, banginis turėtų būti laikomas žinduoliu, tačiau jis ryškiai nukrypsta nuo žinduolio prototipo (kuriam atstovauja, tarkime, arklys ar katė), todėl kasdienėje sąmonėje, taip pat ir kalboje (plg. vokišką pavadinimą *Walfisch*) jis funkcionuoja kaip žuvis. Ne mažiau svarbu buvo suvokti, kad žmogaus mąstymas yra nulemtas biologinės prigimties, kuri jam primeta glaudžią sąsają su tiesiogine fizine ir motorine patirtimi. Kelis programinius kognityvinės lingvistikos tekstus parašęs George'as Lakoffas kognityvinės lingvistikos atstovaujama „įkūnyto intelekto“ (*the embodied mind*) paradigmą priešina generatyvinėje ir apskritai formaliojoje lingvis-

tikoje (į tai, kognityvistų nuomone, įeina ir visas struktūralizmas) naudojamai „abstrakčių simbolių manipuliavimo“ paradigmai (*the symbol manipulation paradigm*). Glaudi mūsų mąstymo sąsaja su fizine patirtimi verčia abstraktesnius konceptus suvokti paprasčiau, su jusline patirtimi susijusių konceptų pagrindu, pvz., laiką suvokiame erdvės kategorijomis (plg. už *valandos* kaip už *kalnų*), samprotavimą – kaip kelią erdvėje (plg. *prieiti išvadą*, *veda prie suvokimo*) ir pan. Svarbu pažymėti, kad metaforos – tai pirmiausia ne kalbos, o žmogaus mąstymo bruožas: ne tik laikas *reiškiamas* pasitelkiant erdvinius konceptus žyminčiomis priemonėmis, be jis tiesiog *konceptualizuojamas* kaip erdvė. Todėl metaforiniai poslinkiai kalboje vyksta nesąmoningai ir negali būti sustabdomi. Kalbos vienetų polisemija yra užprogramuota. Kadangi reikšmės poslinkiai vyksta pagal universalius raidos mechanizmus – metaforą, metonimiją, bendresnių konceptualių schemų detalizaciją ir pan. – visas tam tikro kalbinio ženklo reikšmės paprastai galima sudėlioti į radialinės struktūros tinklus, rodančius atskirų reikšmių ar vartojimo būdų tiesiogines arba netiesiogines sąsajas su prototipu. Pavyzdžiui, tokio radialinio tinklo centre galėtų būti prototipinė prielinksnio *ant* reikšmė (*knyga ant stalo*), o iš šio centro į skirtingas puses eitų rodyklės, vaizduojančios skirtingus prototipinės reikšmės išplėtimo tipus: kai atramos objektas yra lokalizuojamo objekto dalis (*stovėti ant kojų*), kai prisideda judėjimo sąvoka (*mesti ant žemės*), kai buvimo ant paviršiaus konceptą pakeičia platesnė lokalizacijos reikšmė (*važiuoti ant kapų*) ir pan. Toks tinklas įtaigiai ir įtikinamai rodo semantines sąsajas ir leidžia atstatyti raidos kelius ten, kur jie tiesiogiai nepaliudyti tekstuose, bet už jų slėpi prielaida, kad būtent tokių tinklų pavidalu kalbos vartotojų ilgalaikėje atmintyje saugoma su ženklu susijusi informacija. Aišku, ši prielaida sunkiai verifikuojama. Kad ir kokios vertingos būtų radialinės schemos, jos gal iliustruoja tik istorinius procesus bei bendrus motyvuotos polisemijos principus, bet nebūtinai išreiškia kalbančiųjų nuojautą apie konkretaus ženklo signifikatą. Lygindami *automobilis važiavo tiesiai ant jo* ir *kodėl pyksti ant jo*, suvokiame, kad metafora besiremianti semantinė raida turėjo eiti nuo fizinio

veiksmo prie emocijos nukreipimo. Tai leidžia atstatyti diachroninį raidos procesą ir paaiškinti vieną iš daugelio galimų polisemijos atvejų. Bet galima klausti, ar tyrėjo supratimas atspindi kalbančiojo suvokimą. Žinoma, patys semantinės raidos mechanizmai veikia nuolat, ir net jeigu koks nors metaforinis pasakymas nėra įprastas ar vartosenoje sankcionuotas, kiekvienas kalbos vartotojas gali jį individualiai pritaikyti ir būti teisingai suprastas dėl veikiančio mechanizmo universalumo, bet apie naują reikšmę galima kalbėti tik tuomet, kai toks vartojimo tipas nusistovi vartosenoje ir būna saugomas ilgalaikėje kalbančiųjų atmintyje. Sąsaja tarp dviejų reikšmių tuomet tampa kalbos istorijos faktas.

Veikiausiai teisinga manyti, kad ženklo signifikatas gali būti ir dažniausiai būna reikšmių rinkinys. O prielaida, kad polisemija motyvuota, galbūt yra matoma tik iš lingvisto perspektyvos, nebūtinai kalbos vartotojo kompetencijoje. Kaip jau minėta, gramatinių žymiklių atveju svarbų vaidmenį interpretuojant reikšmę (o iš lingvisto perspektyvos ją formuluojant) turi konstrukcija, į kurią šis žymiklis įtraukiamas. Leksinių morfemų atveju situacija turėtų būti bent iš dalies analogiška, tik čia ženklo interpretaciją turėtų lemti situacija (pragmatinis aspektas) ir leksinė-semantinė aplinka (konceptualieji rėmai).

Tiek konstrukcinėje, tiek kognityvinėje gramatikoje akcentuojama, kad reikšmės funkcionuoja tam tikruose konceptualiuosiuose rėmuose. Iš „rėmų semantikos“ (*Frame Semantics*) perspektyvos kiekviena reikšmė suvokiama kaip tam tikros scenos arba scenarijaus elementas, pvz., į „pirkimo“ situaciją („rėmus“) įeina tokie elementai kaip pirkėjas, pardavėjas, prekė, parduotuvė ir pan. Veiksmazodžio *leisti* semantinius rėmus gali sudaryti, pvz., pinigai, piniginė, banko kortelė, alga ir pan., bet taip pat – knyga, leidykla, spaustuvė ir pan. Iš šio pavyzdžio matyti, kad skirtingi rėmai apibrėžia skirtingas vieno kalbinio ženklo reikšmes. Tad vienos iš skirtingų ilgalaikėje atmintyje saugomų reikšmių pasirinkimą iš pašnekovo perspektyvos aktyvuoja atitinkami interpretaciniai rėmai.

7. Ženkilai ir kontekstai

Iš tyrėjo perspektyvos pripažinus patį polisemijos principą, kyla sudėtingas klausimas, kiek reikšmių reikia išskirti ir kaip nubrėžti tarp jų ribas. Gramatinių žymiklių atveju, kaip jau minėta, atsakymą palengvina tai, kad jie vartojami konstrukcijose, kurias padeda atskirti leksiniai, sintaksiniai ir kiti požymiai; „reikšmių“ skaičius tokiu atveju sutampa su konstrukcijų skaičiumi. Leksinių reikšmių atveju tokios atramos neturime, tad, siekiant vartojimo tipų kontinuumą padalyti į paskiras reikšmes, subjektyvumo išvengti neįmanoma. Daug priklauso ir nuo tyrėjo sprendimo, kiek informacijos elementų įtraukti į ženklo reikšmę. Struktūralistai buvo linkę kalbinę reikšmę redukuoti iki invarianto, visa kita priskirdami kontekstui, situacijai arba pašnekovų enciklopedinėms žinioms, o kognityvineje lingvistikoje vyrauja priešinga tendencija. Bet net jeigu pasirenkame turtingą semantinę aprašą, į kurią įtraukiamos bendresnės kalbančiųjų žinios apie pasaulį, tenka pripažinti, kad ne visi konteksto, situacijos arba enciklopedinių žinių fondo elementai gali pasireikšti ženklo koduojamoje kalbinėje reikšmėje: dalis perteikiamos informacijos turi būti konstruojama kalbėjimo situacijoje (arba, kaip pastaruoju metu mėgstama sakyti, „online“). Svarstant apie ribas dėl semantikos ir pragmatikos, kilo principinio „neapibrėžtumo“ (*underspecification*), kaip universalios kalbinio ženklo požymio, idėja. Kalbinis ženklas nepajėgus perteikti visą kalbėtojų ir klausytojų rūpimą informaciją, jis funkcionuoja kaip „pasufleravimas“ (*prompt*), raginantis pašnekovą patį sukonstruoti reikiamą turinį remiantis kontekstu, situacija ir platesnėmis žiniomis apie pasaulį. Šis suvokimas teoriškai svarbus, bet neužbaigs lingvistų ginčų ką tik minėtu klausimu: kiek tiksliai informacijos turi būti įtraukta į kalbinio ženklo koduojamą reikšmę, o kiek jos konstruojama „online“. Šiuo klausimu interpretacijos galimybės labai plačios, o verifikacija – sudėtinga.

8. Apie reikšmes be ženklo

Ši apžvalga būtų nepilna, jei nepaminėtume, kad daugelis lingvistų svarsto kalbinių reikšmių klausimus ignoruodami kalbos ženklo sąvoką, nors jos ir nepaneigdami. Turiu omeny tipologus, kurie lygina skirtingų kalbų gramatinės ir leksinės reikšmės ir siekia nustatyti universalias polisemijos tendencijas bei jos ribojimus. Remiantis Hjelmsevu, kalbinio ženklo signifikatas yra „turinio forma“ (priešinama „kalbinei substancijai“), kuri gali būti apibrėžiama tik tam tikros konkrečios kalbos sistemoje. Galime konstatuoti, kad lietuvių *ant* ir vokiečių *auf* negali turėti lygiai tokios pat reikšmės (arba tokių pačių reikšmių rinkinio), nes šių ženklų ekstensija skirtinga: lietuvių prielinksnis *ant* gali žymėti lokalizaciją ant vertikalaus paviršiaus (pvz., sienos), o vokiečių kalba tokiai situacijai žymėti pasirenka kitą prielinksni (an der Wand). Jeigu pasistengtume suformuluoti invariantus, ekstensijos skirtumas galėtų mus paskatinti juos suformuluoti kiek skirtingai, bet formulotės vis tiek nepajęgtų tiksliai numatyti ekstensijos skirtumų ir jų paaiškinti. Radialinės struktūros tinklas turėtų daugiau šansų paaiškinti vartojimo skirtumus, bet detalesnės reikšmės taip pat būtų suformuluotos konkrečiai kalbai ir lyginamiesiems tikslams gal būtų neadekvačios. Vienintelis būdas rasti atskaitos tašką, įgalinantį lyginimą, yra atsizvelgti į tai, ką Hjelmsevas vadina „turinio substancija“. Objekto lokalizacija ant horizontalaus arba ant vertikalaus paviršiaus yra substanciniai atskaitos taškai, kuriuos galima gana preciziškai suformuluoti, bet tai tik atskaitos taškai, ir nedaroma prielaida, kad jie yra kalbinės reikšmės, t. y. konkrečių kalbų ženklų signifikatai. Substancinių atskaitos taškų išskyrimas nėra probleminis: dvi „turinio substancijos“ yra skirtingos, jeigu bent vienoje pasaulio kalboje yra reiškiamos skirtingomis formomis. Bet tuomet visose kitose pasaulio kalbose šias turinio substancijas skiriantis požymis yra visiškai nesvarbus nustatant kalbinės reikšmės, t. y. kalbinio ženklo signifikatus. Lyginant skirtingų kalbų ženklų ekstensiją, sudaromi vadinamieji semantiniai žemėlapiai (*semantic maps*), kurie rodo galimas polisemijos atmai-

nas, šią polisemiją lemiančias konceptualiąsias sąsajas ir su jomis susijusias reikšmės pokyčių tendencijas. Semantiniai žemėlapiai struktūroja tam tikrą konceptualią sritį ir mums daug pasako apie semantines universalijas (pvz., kokios polisemijos atmainos iš principo yra galimos, o kokios ne), tačiau klausimas, kiek mūsų žinios apie šias universalijas gali padėti apibūdinti atskirų kalbų semantinę struktūrą, lieka probleminis. Būtent todėl, kad kalba yra ženklų sistema, kurioje ženklų funkcijas lemia sistemos struktūra, iš kalbų tipologijos gautų žinių negalima tiesiogiai perkelti į konkrečių kalbų semantinę aprašą.

Apibendrinant

Praėjus šimtui metų, Saussure'o dvipusio kalbinio ženklo teorija neprarado reikšmės ir aktualumo. Jo idėją įgyvendinęs struktūralizmas ir vienaip ar kitaip jo tradicijas tęsiančios arba į ją reaguojančios lingvistinės mokyklos – generatyvizmas, kognityvizmas, konstrukcijų gramatika – žymiai pagilino kompleksinių kalbos struktūrų ir skirtingų jos sandaros lygmenų sąsajos ir sąveikos supratimą. Tad dabartinė kalbinio ženklo, kaip skirtingų kalbos lygmenų sąsajos elementų, samprata yra kompleksiškesnė nei Saussure'o formuluotojė, bet nekeičia jos esmės. Kalbų tipologija suteikė naują dimensiją kalbinių reikšmių tyrimams, bet ji gali parodyti tik universalius mechanizmus: kaip reikšmės substancija gali būti „perlydyta“ į skirtingas kalbines formas. Ji nepadeda paaiškinti konkrečių kalbų atstovų kalbinių žinių, kur universalioji reikšmės substancija visada būna perleista per kalbino ženklo prizmę. Kalbinio ženklo teorija ir kalbinių universalijų teorija susisiečia, bet nesusilieja. Kalbinis ženklas yra viena iš pagrindinių sąvokų, apibrėžiančių kalbančiojo, kaip konceptualizuojančiojo, vaidmenį formuojant kalbą ir kalbines reikšmes, ir ta prasme jis lieka griežtai definicinis lingvistinių kalbos tyrimų požymis.

Pastaba. Dėkoju Rolandui Mikulskui ir anonimiam recenzentui už vertingus komentarus ir patikslinimus, o Nijolei Keršytei – už didžiulį darbą, įdėtą padedant mano mintims įgyti tinkamesnę formą. Už likusius netikslumus esu atsakingas tik aš.

Literatūra

Fillmore, Charles, Paul Kay and Mary C. O'Connor, „Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of let alone“, *Language* 64.3. <https://doi.org/10.2307/414531>

Greimas, Algirdas-Julien, „L'actualité du saussurisme“, *Le français moderne*, 1956, n° 24.

Hjelmslev, Louis, „Pour une sémantique structurale“, *Essais linguistiques (Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague 12)*, 1959. <https://doi.org/10.1080/01050206.1959.10420515>

Jackendoff, Ray, „The Parallel Architecture and its place in cognitive science“, Bernd Heine & Heiko Narrog, eds., *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*, Oxford: OUP, 2009. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199677078.013.0023>

Jakobson, Roman, „Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen der russischen Kasus“, *Selected Writings II. Word and Language*, The Hague-Paris: Mouton, 1936/1971. <https://doi.org/10.1515/9783110873269.23>

Langacker, Ronald, *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, Oxford: OUP, 2008.

Saussure, Ferdinand de, *Bendrosios kalbotyros kursas*, vert. Lina Perkauskytė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.

Smith, Neil, *Chomsky. Ideas and ideals*, Cambridge: CUP, 2004.